

Олена ВІРИЧ,

кандидат філологічних наук,
викладач кафедри слов'янського мовознавства
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського»
(Одеса, Україна)

КОНЦЕПТ «САМОТНІСТЬ» У ПРОЗІ М. МАТІОС

У статті досліджуються твори М. Матіос під кутом зору суголосності їх із провідними ідеями філософії екзистенціалізму, акцентується увага на виявленні в них екзистенційних проблем та з'ясуванні способу їх художнього розв'язання. Із значного творчого здобутку письменниці автором взято для аналізу три твори, героїні яких є цілком самотніми жінками, з тих чи інших причин внутрішньо відчуженими від соціуму («Солодка Даруся», «Москалиця» та «Щоденник страченої»).

Ключові слова: екзистенція, буття, вибір, художня предметність, межова ситуація.

Olena VIRICH,

Candidate of Philological Sciences, Teacher
Department of Slavic linguistics
South Ukrainian national pedagogical University named after K. D. Ushinsky
(Odessa, Ukraine)

THE CONCEPT OF “LONELINESS” IN THE PROSE OF M. MATIOS

Attention is drawn to the problem of crisis States, which often leads to loneliness and becomes the initial stage of existence – understanding of being and yourself in being, prompting the choice of values.

At the conceptual level, we meet with concepts that are dominant in the philosophy of existentialism: loneliness, alienation, borderline situations, self-reflection, choice and the like. These semantic concepts are not declared by the author; but are implemented in the “artistic world” by the components of poetics in their systemic, mutually agreed relations, among which are the subject environment of the heroines, their actions and reactions to the world, internal monologues, dialogues, symbolic or mythopoetic content of the specific circumstances of the characters' existence.

The heroines of the studied works are quite lonely women. Each of them experienced crisis conditions – situations that threatened their physical existence. For Darusya (“sweet Darusya”) this situation is a betrayal of the mystery of parents, a mental shock that led to the loss of voice and caused external loneliness. For Severina (“Muckalica”) state of crisis, leading to its exclusion from the outside world, was exactly of her birth. For the heroine of a psychological exploration “diary of a beheaded” – a suicide attempt.

By putting his characters in exactly the same existential situation of solitude, the writer masterfully portrayed quite great causes and course of this condition, quite different reactions each of the characters of the world, themselves, and, respectively, and their different life choices. Thus, the state of solitude of the heroines in each case is saturated with different existentials, which gives grounds for the appropriate classification.

Key words: existential, life, choice, artistic subjectiveness, boundary situation.

Постановка проблеми. Кожна епоха, кожен період історичного буття ставить перед людством нові проблеми, окреслює своє коло філософських, соціально-політичних та морально-етичних завдань.

Та якими б не були виклики часу, але завжди незмінно актуально залишалася проблема людини в її взаємозв'язках з епохою і вічністю, в її ролі й суб'єкта, й об'єкта хроносу, що сама провокує його виклики і сама відповідає на них своїми діями, стражданнями, а іноді й життям.

Саме тому філософія екзистенціалізму, що поклала в основу свого роздуму людське буття «тут і тепер», стала в нестабільному ХХ столітті

провідною філософською течією й у різних модифікаціях та інтерпретаціях залишається такою і нині, пройшовши шлях від постулату сконцентрованості як основи само- і Богопізнання у вченні блаженного Августина, через «страх і тремтіння» С. К'єркегора та трагізм закиненості людини у світ К. Ясперса, М. Гайдеггера та інших, через ідею бунту та прометеїзму французьких екзистенціалістів до проблисків світла у Н. Аббаньяно та О. Больнова.

Сьогодні вже нікого не здивує твердження, що екзистенційний тип філософування був притаманний українським мислителям ще княжої доби (наприклад, Повчання князя Володимира Моно-

маха його дітям), яскравого вираження набув у добу бароко, особливо у творчості Г. Сковороди, був природним для Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка, для письменників доби Розстріляного відродження: В. Домонтовича, В. Підмогильного, Г. Косинки, В. Винниченка, про що писали С. Павличко, В. Агеева, Н. Михайловська, Л. Водяна та ряд інших дослідників.

Із цього приводу хочеться підкреслити, що екзистенційний спосіб філософування наших українських мислителів і письменників відрізнявся від європейського філософування першої половини ХХ віку наявністю в ньому оптимістичної складової частини, утіхи, радості, любові до життя.

Оптимістична складова частина є суттєвою рисою філософського мислення сучасних українських учених, зокрема представників Київської екзистенційно-антропологічної школи – яскравого осередку досліджень «людини та людського буття в його особистісній самотності» (Табачковський, Булатов, 2003: 12).

Цілком очевидно, що будь-які філософські концепції виникають як відповіді на виклики часу, які першою відчуває і фіксує література вже в силу самої душевної організації справжнього митця, яка може служити барометром суспільних потреб, думок і настроїв, що дає право розглядати літературу як своєрідну форму філософії.

Філософські засади екзистенціалізму як учення про людину в бутті, стосунках зі світом та з самою собою у її творчих чи руйнівних потенціях і виявах дають можливість глибокого проникнення в художній хронотоп літературного твору, осмислення його емотивних змістів та авторських інтенцій.

Особливого значення набули дослідження екзистенційної проблематики творів, які мають вплив на формування загальної концепції людини, що є особливо актуальною проблемою в період тотальної прагматизації життя та поширення нігілізму.

Аналіз досліджень. Твори Марії Матіос, що мають надзвичайно широку читацьку аудиторію, неодноразово ставали предметом обсервації дослідників. Розглядалися і окремі проблеми творчості письменниці під кутом зору екзистенційної проблематики. Серед таких робіт слід назвати розвідку О. Лілік «Творчість – це суцільна мрія про безмежність людини»: екзистенційна парадигма Марії Матіос», в якій аналізується мала проза і роман у новелах «Майже ніколи не навпаки», також ряд робіт І. Насмінчук, включно з дисертацією «Проза Марії Матіос: особливості індивідуального стилю» та цікавим дослідженням

«Екзистенція жінки в прозі Марії Матіос: феміноцентричний підхід», де, поряд з іншими, приділено увагу й героїні твору «Щоденник страченої».

Мета статті. Метою нашої розвідки є дослідження екзистенціалу самотності у творчості М. Матіос («Солодка Даруся», «Москалиця», «Щоденник страченої»).

Реалізація поставленої мети передбачає вирішення таких завдань: 1) осмислення творчості письменниці під кутом зору філософії екзистенціалізму; 2) способи художньої реалізації екзистенційної проблематики.

Виклад основного матеріалу. Для аналізу взято три твори із значного творчого здобутку письменниці, героїні яких є цілком самотніми жінками, з тих чи інших причин внутрішньо відчуженими від соціуму, з долями, поламаними чи зовнішніми силами, чи іншими чинниками. Йдеться про твори «Солодка Даруся», «Москалиця» та «Щоденник страченої», героїні яких переживають межову ситуацію, що спонукає до свідомого особистісного вибору. Отже, вже на концептуальному рівні зустрічаємось із поняттями, що є домінуючими у філософії екзистенціалізму: самотність, відчуження, межові ситуації, саморефлексія, вибір тощо.

Ці змістові концепти не декларуються авторкою, а реалізуються в «художньому світі» (Клочек, 2007) засобами поетики в їхніх системних, взаємоузгоджених зв'язках (Клочек, 2007: 5), серед яких і предметне оточення героїнь, і їх дії та реакції на світ, і внутрішні монологи, і діалоги, і символічне чи міфопоетичне наповнення конкретних явищ буття персонажів.

Так, наприклад, вже перша зустріч читача з героїнею роману «Солодка Даруся» дозволяє відчути прірву між її внутрішнім світом та світом людей, серед яких вона живе.

Маркером відчуження стає ставлення до айстр – непишних і невибагливих квітів, які сусідка Васюта виполює з грядки й викидає як непотріб. А Даруся в цей час «сидить у квітнику між айстрами у трьох кроках від Марії з Василюю.. гладить веселі голівки айстр, куйовдить долонею запашні кучері, говорить до них, розказує, що хоче, сміється...» (Матіос, 2007: 5).

Предметне оточення солодкої Дарусі – це світ природи. Авторка не описує інтер'єру її домітки, предметів побуту, що фіксується свідомістю читача як факт непов'язаності героїні зі світом речей, із побутовими інтересами.

Предметний ряд Дарусиноного світу пов'язаний із природним довкіллям. Це – земля, в яку закопується жінка, щоб набратись від неї сили, вода, що

забирає біль із її змученого тіла, стара напівзасохла груша, яку вже сама Даруся «рятує» від смутку й самоти, прибираючи стрічками та позлітками, бо «чому дерево має сумувати, коли пригріває сонечко, коли Дарусю не шугає біль у мозок... що грушка не може сьогодні мати сорочку, вишиту Дарусиними руками?» (Матіос, 2007: 5).

Предметно-побутове оточення героїні повісті «Москалиця» також не відзначається різноманітністю. Окрім годинника, потайки забраного із розграбованої оселі своїх добрих розорених і вивезених господарів, цокання якого «завжди додавало їй рівноваги і спокою... Ніби підтверджуючи незмінність людського тривання» (Матіос, 2008: 16–17), кошика з гадюками та казанка, в якому варяться лікувальні трави. Довкіл Северини немає, власне, жодних ужиткових речей, що також сприяє розумінню нестабільності й не облаштованості Северининою існування.

Отже, не тільки предметність як така має у внутрішньому світі творів М. Матіос смислову та змістову навантаженість. Художньо функціональною є і відсутність певного ряду предметності, вилучення авторкою певної категорії речей із створюваної нею художньої реальності.

Натомість, як і в «Солодкій Дарусі», предметністю, включеною в художню реальність повісті «Москалиця», знову ж є елементи живої природи: скеля, до якої приліпилася вутла оселя Северини, ліс, «худа» стежка «повторюючи зигзаги долі тутешніх людей» (Матіос, 2008: 18), що обривається над потоком, сам потік, що в часи розливу нагадує людські пристрасті, «так безжально шматують гори й доли, як лиш уміє шматує людина одна одну» (Матіос, 2008: 25), та ще гірські хребти, що нагадують Северині поламани людські долі. Усі ці компоненти пейзажної предметності, як і в «Солодкій Дарусі», наділені високим ступенем інтенціональності, тим більше, що в ряді випадків письменниця сама підказує прочитання знаковості того чи іншого компонента.

Кілька разів повторюваний образ Северининою стайні, що «задньою стіною вросла в крутий горб, порослий густим буковим лісом», стає інформантом не тільки про саме житло, фактично непридатне для життя, а й про саму героїню – непомітну, блаженку порошинку на вітрах історії, яка, однак, не валиться, а твердо стоїть на розгойданій землі, маючи своє опертя, свою «скелю», якою є, як переконливо показано в повісті, її розум, її внутрішній моральний закон.

Так само знаковими є тварини, що оточують героїнь обох творів: у «Солодкій Дарусі» – пси, що супроводжують жінку в її урочистих походах

«поза Йорчиху»; у «Москалиці» – коти та гадюки. Усі ці тварини в міфологічній семантиці мають велику семіотичну наповненість і також значною мірою сприяють розширенню та поглибленню інтерпретаційних можливостей текстів.

Таким чином, реалії дійсності, включені письменницею в художню реальність творів, створюють своєрідну семіотичну систему, що допомагає глибшому проникненню у внутрішній світ персонажів, зрозуміти специфіку їх світовідчуття та світовідношення, їх екзистенцію.

Не менш інформативною є й художня предметність у творі «Щоденник страченої», жанр якого письменниця визначила як «психологічну розвідку».

Домінантами предметного ряду того світу, в якому функціонує Лариса Ковальчук, є спальня, ліжко, розлогість якого (як аеродром!) кілька разів підкреслено, білизна, простирadlo, дзеркало, які також є своєрідними кодами буття героїні, виразно характеризуючи сферу її зацікавлень і почуттів.

Отже, сам відбір зображуваних реалій художньої дійсності, в якій функціонують героїні розглядуваних творів М. Матіос, як і предметність, якою наповнена ця дійсність, є в творах художньо функціональними. Вони сприяють не тільки глибшому проникненню у внутрішній світ героїнь, а й усвідомленню основної проблеми творів, якою є екзистенційна проблема самотності, відчуженості людини від соціуму.

Ще однією екзистенційною проблемою, присутньою в творах М. Матіос, є проблема кризових станів, які найчастіше й призводять до самотності та стають початковим етапом екзистенції – осмислення буття і себе в бутті, що спонукає до вибору вартостей.

Якщо Северина-Москалиця в такий кризовий стан була занурена самим фактом свого народження (байстрючка, зроджена сиротою, зґвалтованою в Першу світову війну «русаком»), то Солодка Даруся народилася в сім'ї, де панувала ніжна любов і глибока пошана між батьками, була коханою дитиною, що виховувалась на принципах високої моральності й правди.

А проте по долях обох жінок, однаково далеких від політичних, суспільних, соціальних проблем – усього того, що пов'язане з історичними зрушеннями, – безжально проїхала «колісниця історії», поставивши їх на межу між життям і смертю; обидві вони стали безвинними жертвами абсурдності світу, розділивши долю свого народу.

Вживання терміна «межова (погранична, кризова) ситуація», думається, потребує уточнення. Дуже часто, навіть у деяких наукових роботах, він

використовується на означення стану людини в її зіткненні зі смертю, стражданням, катастрофою, тобто з тим, що становить небезпеку її доцьогочасному існуванню. Однак К. Ясперс, який увів цей термін до філософського вжитку, сам факт загрози людському існуванню межовою ситуацією не вважав. Такою він називав лише ту ситуацію, коли людина в кризових умовах сама усвідомлює катастрофічність свого стану, осмислює його, «коли крізь фактичність (емпіричність) буття проростає екзистенція, тобто пагінці людського самоосмислення й самосвідомості, що є основою особистості в її майбутньому виборі й самоздійсненні» (Ясперс, 1991: 151–153).

Саме в такому екзистенційному сенсі надалі й вживатиметься термін межова ситуація. На означення стану, коли людина потрапляє в кризове зіткнення зі світом, використовуватиметься вираз «кризовий стан» чи «кризові умови», оскільки, слідом за Ясперсом, цю ситуаційну межу ми трактуємо не як межу між відносним життєвим благополуччям та неблагополуччям і навіть не як межу між життям і смертю, а як межу між доекзистенційним станом та людською екзистенцією, тобто усвідомленням і осмисленням людиною власного буття та себе в бутті.

Отже, екзистенційною людиною може вважатися людина, що усвідомила свою інакшість та своє несприйняття абсурдного світу, яка осмислює світ довкіл себе і себе у світі, визначаючи власні цінності, роблячи вибір та вибудовуючи власне буття у відповідності до цього вибору.

Чи відповідають цим критеріям героїні розглядуваних творів М. Матіос, або, іншими словами, чи правомірно розглядати їх буття як екзистенцію?

Очевидно, так. Кожна з них пережила кризові стани – ситуацію, що загрожувала їх фізичному існуванню. Для Дарусі цією ситуацією став її безвинний «гріх від безгрішності» (зрада таємниці батьків, за що дитина була проклята матір'ю; самогубство матері; психічне потрясіння, яке призвело до втрати голосу і, таким чином, зумовило зовнішню самотність (Хамітов, 1998: 8) дитини внаслідок як неможливості її вербального спілкування з оточенням, так і внаслідок сприйняття її з боку оточення як психічно хворої).

Для Северини («Москалиця») кризовим станом, що зумовив її відчуження від оточуючого світу, тобто її зовнішню самотність, спершу у психічній, а після загибелі матері й у фізичній формі, стало, як уже зауважувалось, саме її народження. Для Лариси Ковальчук («Щоденник страченої») такою кризою стає відчай від неможливості задо-

вольнити статевий потяг до свого обранця та спроба суїциду. Для неї цей кризовий поріг став і межовою ситуацією між доекзистенційним та екзистенційним буттям, хоч елементи екзистенційної свідомості бачимо в ній ще в юності, про що свідчать її щоденникові записи про листи хлопців із армії, про нецікавість довколишнього життя тощо (Матіос, 2005).

Для героїні повісті «Москалиця» межовою ситуацією, що приводить Северину до усвідомлення своєї принципової чужості світу та усвідомленого вибору самотності як усамітнення (Хамітов, 1998: 16), став арешт та вивезення до Сибіру її добрих опікунів і господарів Онуфрійчуків, зіткнення з безглуздою і жорстокою силою владного світу.

Процес виходу солодкої Дарусі за межі буденності у сферу граничного буття в романі не виписаний.

Ми зустрічаємося з героїнею вже як людиною з екзистуючою свідомістю, людиною, що по-своєму наївно й дитинно, але критично осмислює себе і свій світ довкіл себе.

Поставивши своїх героїнь в однакову екзистенційну ситуацію, яка у філософській літературі визначається як усамітнення, тобто «добровільне висунення себе в самотність» (Хамітов, 1998: 16), М. Матіос майстерно зображує цілком неподібні їхні реакції на цю ситуацію, на світ та на себе самих, підкреслюючи тим самим одну з основних тез філософії екзистенціалізму про неповторність кожної особистості та неповторність кожного особистісного буття.

Проаналізувавши екзистенційний стан усамітнення героїнь трьох творів М. Матіос, не можна не звернути уваги на те, що в кожному окремому випадку цей стан насичений не тільки різними екзистенціалами, різною динамікою їх виявлення чи комбінацій, а й має цілком відмінне емотивно-етичне підґрунтя та різне спрямування, що очевидно, вимагає певної класифікації станів усамітнення.

Щодо екзистенційних станів усамітнення, зображених у досліджуваних творах М. Матіос, можна запропонувати такі визначення:

1. Усамітнення-конфронтація – стан, підґрунтям якого є егоцентризм, комплекс меншовартості та інші деформації характеру людини. Основні вияви: агресія, ворожість до світу, зневага, відсутність позитивних екзистенціалів та проєкції в майбутнє. Основний поведінковий імпульс – заволодіти або знищити. Це тип усамітнення, характерний для екзистенції героїні «Щоденника страченої».

2. Усамітнення-захист – стан, підґрунтям якого є страх. Основні вияви: потаємність, приховування власних думок, недовіра, тотальний самоконтроль над почуттями, превалювання раціональної сфери над емоційною. Основний поведінковий імпульс – зберегти себе від фізичного і морального знищення. Цей стан не виключає доброчливості, несення добра, розуміння потреб інших людей, але не допускає сильних, глибоких прив'язаностей і почуттів. Усамітнення – захист – стан, яким можна охарактеризувати буття героїні повісті «Москалиця».

3. Для визначення усамітнення героїні роману «Солодка Даруся» найбільше підходить неологізм В. Стуса «самособоюнаповненість». Це стан, підґрунтям якого є усвідомлення неможливості порозуміння з оточенням та бажання зберегти свою «самість», свій духовний світ. Основні вияви: впевненість у своєму праві на «інакшість», поєднана зі сприйняттям «інакшості» інших, любов до життя й до світу, «воля мати совість», що виявляється у вчинках і діях, відкритість добру, тісний зв'язок із природою та вміння черпати сили для життя за будь-яких умов із цього зв'язку та

з власної душі. Основний поведінковий імпульс – зберегти власну душу, власні духовні цінності та можливість жити відповідно до них.

Висновки. Отже, хоча прозу М. Матіос дослідники й не відносять до філософської, а подекуди й характеризують її як «мелодраматичну», сентиментальну, «не для гурманів», глибший її аналіз доводить, що твори письменниці є суголосні з основними ідеями сучасних філософських учень, зокрема з ідеями екзистенціалізму – вчення, що в центр зацікавлень ставить конкретну людину в її конкретному бутті.

Майстерне змалювання ситуацій і характерів у досліджуваних творах та поліфонія засобів і прийомів їх зображення розкривають глибини різних станів екзистуючої свідомості героїнь, а відтак і сприяють віднайденню екзистенційних сенсів, закладених автором у тексти, що виявляються у своєрідних модифікаціях внутрішніх проблем людського існування, найважливішою з яких постає проблема світосприйняття і світовідношення та особистісного вибору, що є основою наявності чи відсутності сенсу людського буття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ключек Г. Д. «Художній світ» як категоріальне поняття: матеріали до спеціального курсу «Теорія літературного твору як мистецтво його аналізу». Кіровоград: РББ КДПУ, 2007. 24 с.
2. Керкегор С. Страх и трепет. Москва: Республика, 1997. 383 с.
3. Матіос М. Солодка Даруся: драма на три життя. Львів: ЛА «Піраміда», 2007. 185 с.
4. Матіос М. Москалиця. Львів: Піраміда, 2008. 64 с.
5. Матіос М. Щоденник страченої. Львів: «Піраміда», 2005. 192 с.
6. Філософія. Світ людини. Курс лекцій. Київ: Либідь, 2003. 432 с.
7. Хамітов Н. Самотність як феномен людського буття: автореф. дис. ... доктора філос. наук: 09.0004; НАН України, Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди. Київ, 1998. 34 с.
8. Ясперс К. Смысл и назначение истории. Москва: Политиздат, 1991. 527 с.

REFERENCES

1. Klochek H. D. «Khudozhnii svit» yak katehorialne poniattia: materiali do spetsialnoho kursu «Teoria literaturnoho tvoruvu yak mistetsvo yoho analizu» [«The artistic world» as a categorical concept] Kirovograd: RBB KDPU, 2007. 24 s. [in Ukrainian]
2. Kerkegor S. Strakh u trepet. Moscow: Respublika, 1997, 383 s. [in Russian]
3. Matios M. Solodka Darusia (drama na try zhyttia) [Licorice Darusya] L'viv: Piramida, 2007, 185 s. [in Ukrainian]
4. Matios M. Moskalytsia [Masculina] L'viv: Piramida, 2008, 64 s. [in Ukrainian]
5. Matios M. Shchodennyk strachenoï [Diary of the executed] L'viv: Piramida, 2005, 192 s. [in Ukrainian]
6. Filosofiia. Svit liudyny. Kurs lektsii. Navchalnii posibnik [Philosophy. World of man] Kiev: lybid, 2003, 432 s. [in Ukrainian]
7. Khamitov N. Samotnist yak fenomen liudskoho buttia: Avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stup. dok. filoz. n: 09.0004 – filosofiia. [Loneliness as a phenomenon of human being] Kiev, 2003, 34 s. [in Ukrainian]
8. Yaspers K. Svyel I naznachenie istorii [Meaning and purpose of history] Moscow: Politizdat, 1991, 527 s. [in Russian]